

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 25 (16636)

2003 чылдың
МАРТ 6,
четверг

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-НИН ЧАЗААНДА

АЙ САНЫНДА ИЛЕТКЭЭР

Тыва Республиканын Чазанын ээлчеглиг хуралы март 4-те болуп эрткен. Аңаа Чазак кежигүннери хүн чурумунда көрдүнгөн 20 айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Хуралдын ажылын Тыва Республиканын Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Хуралдын эгезинде Тыва Республиканын Саң-хөө яамызынын сайыдынын оралакчызынын албан-дужаалына Владимир Монгушев ЧУЛЬДУМ-НУ хуусаалыг күш-ажыл керээзи езугаар томуйлаан.

«2003 чылда чедир туттунмаан тудуг объектилерин ажылдалга кириеринин чурумун бадьлаарынын дугайында» айтырыгнын ийиги номчулганынга хамаарыштыр илеткелди Б.Ч. Ооржак кылган.

Ооң чугаалааны болза Тыва Республиканын Чазанын 2002 чылда тендер садыглаашкынга дугурушкан чурумну болгаш керээ чарып алган тудуг организациялары талазындан дугуржулгаларны үрээни-биле 120 опуттук халдавырлыг аарылар эмнелгезинин (ООО «Кызылтудугсервис ЛТД»), 250 самолет хонар аэровокзал тудуун (ХАН бирюса-Техстрой), малчыннар чурттаар аалчылар бажынынын тудуун («Көдээ тудуг»), арыглал тудуу («Тыва тудуг») болгаш Ак-Довурак хоорайда школа тудуун (ПСК «Тываасбест») хуусаазында дужаап шыдавайн, саадаткан. ТР-нин Чазанын тургусканы комиссия хуусаазына чедир туттунмаан тудуг объектилеринге хамаарыштыр чугула чылдагааннарны тургускан.

Чазак Даргазы бо айтырыгга хамаарыштыр тудуг объектилерин телевилел-смета документи-лер чок болза, тудугну эгелес, туттунуп турар тудуг объектилерин паспорттуг болуп ужурулуг, тудугну ажылдалга күлээп алырынын дугайында айыттынган хуусааны ыяп-ла сагыры чугула, ажылдалга кирер тудугну хуусаазын үрээ таварылгаларда ооң удуртукчунун ажылындан үндүреринге чедир хемчегни алып, ай санында кылдынып турар тудуглар дугайында илеткелди кылыры албан дээрзин чугаалааш, республика девискээринге тудуг ажылын чүгле ноябрь айның бирги декаданынга чедир чорудар, оон ажылчыннар шөлээже үнер ужурулуг деп дыңнаткан. Нийтизи-биле 2002 чылда республика девискээринге чоруткан тудуг ажылдарына хама-

рыштыр Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак «багай» деп демдекти салган. Бо айтырыгны Чазак кежигүннери бадьлааш, күлээп алган.

ТОЦКИЙ – АРМИЯ ГЕНЕРАЛЫ

«Тыва Республиканын Чазанын Күрүне кызыгаарынын Тывада кезээн бьжыглаар талазы-биле хемчеглер алып планынын дугайында» айтырыгга илеткелди Чазак Даргазынын оралакчызынын күлээлгезин күүседип турар В.В. Вусатый кылган. 2003 чылдың февраль 17-19 хүннеринде бистиң республикавыска ТР-нин Чазак Даргазынын чалааны-биле РФ-тин Федералдыг кызыгаар албанынын директору К.В. Тоцкийге баштаткан бөлүк кызыгааржылар келгеш, кызыгаарда байдал-биле танышкан. «Цаган-Тологой», «О-Шынаа» кызыгаар заставаларына барып көргөш, заставаларнын тудугларын доозары-биле акшаландырышкын айтырыын чугаалашкан. Ынчангаш кызыгаарны бьжыглаары-биле ТР-нин Чазанын 2003-2006 чылда кызыгааржылар-биле кады тускай программаны ажылдап кылган. Тывага чораанынын сонда, генерал-полковник К.В. Тоцкийге Армия генералы деп бедик эргени февраль 23-те РФ-тин камгалал сайыды Сергей Иванов тывыскан деп, илеткелчи чугаалаан. Бо айтырыгны Чазак кежигүннери саадал чокка күлээп алган.

«Кызыл хоорайга февраль 17-27 хүннеринде Лопсанчап кудумчузунда чуртталга бажынарына электроэнергия өжүргенинге хамаарыштыр ажылчын бөлүктү тургузарынын дугайында» айтырыгны А.М. Делег кылган. Бо айтырыгны Чазак кежигүннери чүлдүг-зүнүп дыңнааш, күлээп алган.

БҮРҮТКЕЛ ЧОК БОЛГАН

«2002 чылда ТР-нин девискээринге чоруткан «Трактор» деп профилактиктиг операциянын түнелдеринин база ону 2003 чылда уламчылаарынын дугайында» айтырыгга хамаарыштыр илеткелди А.К. Ооржак кылган. 2002 чылда чоруткан «Трактор» деп операциянын түнелдеринде республика девискээринде бар машина-техникалар күрүне бүрүткелди чок болгаш техниктиг хыналда эртпээн болуп турар. Ынчангаш бо ажылды бо чылын уламчылаар деп, илеткелчи чугаалаан. Игорь ДАМДАК.

Бичии кадарчы Чингис Куулар

Танды кожууннун Межегей сумузунун девискээри огород, картофель тарырынга, мал-маган турдарына таарымчалыг. Мындыг эки черге чурттап оргаш, канчап чүнү-даа өстүрбейн олурар боор. Шыдаар улус мал-маганны чүзүн аайы-биле өстүрүп турары өскелерге үлегерлиг болуп ужурулуг.

Бо суурга хөй чыл чурттап, ажылдап келген школанын кочегары Алексей Кууларнын амыдырал-чуртталгазы үлегерлиг. Ол

элээн каш хойлуг. Оон алды ажы-төлү — ийи оол, дөрт кыс — чажындан тура күш-ажылга ынак, амыдыралга кызымак, ада-иезинин дузалакчылары. Он чеди харлыг Чингис — школачы. Ол хостуг үезинде хоюн кадарып, ада-иезинге дузалажып турар.

ЧУРУКТАРДА: бичии кадарчы Чингис Куулар; одарда хой.

Василий БАЛЧЫН-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

ДАШТЫКЫДА

«Соңгу Көреяда тургустунган ядролуг кризисти дүргөн шиитпирлээр үе келген. Бо айтырыгны бичии-даа сонгаарлатпай, тайбың шиитпирлээри чугула. Көрей чартык ортулукка ядролуг халаттын уржуктарын чайладырын оваарымчалыг көөрү негеттинип турар» деп, Мурнуу Көреянын президенти Но Му Хен Рейтер агентилелге дыңнаткан.

Бразилиянын Рио-де-Жанейрога чыл санында эртер карнавал түннел чадазынче кирген. Карнавал эгелээринин мурнунда 30 дээрбечи идегетер биле полициянын аразында аткылажышкыннар үезинде бир чолаачы өлгөн. Танцы

карнавалынын түннел көргүзүүнге хары угда 15 муң кижитанчылаар. Россиядан 500 ажыг «аарыкчы» ында чеде берген, сагыш-сеткилин сергедип турар.

Ак порошоктар суп каан чагаа хаптары Америкада база катап көстүп эгелээ. Сенатор Том Дилейнин болгаш чаа сонгуттурган өске үш сенаторнун ажылдаар черлеринге ындыг чагаа хаптары тывылган. Оларны хынап көөрге, озалдыг хире чүве чок болган, истелге чоруп турар.

КНО-нун Айыыл чок чорук Чөвүлелинин доктаамал кежигүнү болуп 5 күрүне делегейинин террорисчи организациялары-биле, «Аль-Каида-биле» харылзаалыг чечен үш организа-

циянын ажыл-чорудулгазын хоруур дугайында шиитпирни күлээп алган. Хоруткан организациялар болза «Интернационалчы ислам бригада», «Шахидтернин Риядус Салихийн бригадасы», «Тускай сорулгалыг ислам полк» бооп турар.

Литваның Россия-биле кызыгаарын дерип тургузарына Европа эвилели (ЕЭ) 13 млн. евро акшаны үзүп берген. Россия хамаатылар Литваге баарда, оон кээрге, кызыгаар эртер тускай чөпшээрел бижиктерни бо чылдың июль 1-ден ап эгелээр ужуруга таварышкан.

(Медээлерни Интернеттен алган).

Тыва Республиканын Чазанын Бай-Тайга кожууннун чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич ХЕРТЕККЕ оон ачазы, күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны Шожал-Даржаа Надын-Хөөевич ХЕРТЕКТИН мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

Төлээлекчилер палатазында ДЕТКИИ, БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының ээлчеглиг дөрткү хуралы Чазак Бажынының хуралдаар залында болуп эрткен. Аңаа 84 депутат киржип, хүн чурумунда көрдүнгөн 18 чугула айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Хуралдың ажылын ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак башкарып эрттирген.

Ол палатаның Даргазы Д.К.Х. Ооржак сөс ап чүве чугаалааш, аңгы-аңгы чылдагааннар-биле хуралдың ажылынга киржип, келбээн депутаттарның даңзызын номчааш, хүн чурумун бадылап алырын депутаттарга саналдаан. Түннелинде 83 депутат хүн чурумун кол үндезин кылдыр көргөш, бадылаан. Айтырыгларны сайгарып киреринин мурнунда палатаның Даргазы "2003 чылда Тыва Республиканың бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун өөренип көрүп, ону белеткээр талазы-биле палатаның комитеттер даргаларының кылып чоруткан ажылының дугайында база таныштырган.

"2003" чылда Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдүзүн баш бурунгаар тодарадылганы дугайында, айтырыгга хамаарыштыр илеткелди ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н.Сапова илеткелди кылган.

ТР-ниң Экономика яамызының баш бурунгаар санаашкынар-ындан алырга, ниити девискээр продукциязының хемчээли 2001 чылга деңгээрге, 5640 млн. рубль четкен болгаш 6,8 хуу өскөн. Улетпүр продукциялары, көдээ ажыл-агыйның үүрмектеп садар бараан саарылгазы, чүк сөөртүрүнге, өртектиг ачы-дуза дээш орулгалары керек кырында боттанган. Чурттакчы чонун амыдырап-чурттаарыга керектиг чүүлдерин деннели, орулгазы, акша-шалың төлевири, пенсия хемчээли база өскөн. Экономиканың чамдык амыдыралында баш бурунгаар көрүүшкүннер, санаашкынарда көрдүнгөниден өзүлдегил болган черлер бар.

Агроулетпүр бүдүрүлгелеринде көдүрүшкүн бар-даа болза, ук адырда байдал турум эвес. Мал бажының өзүлдезинин турум чоруун чедип алдынары болдунаан. Көдээ ажыл-агыйның бүгү-ле адырларында сүттү 43,5 муң тоннага бүдүргөн. Ынчалза-даа сүттү болгаш сүт кылыгларын бо хүннерге чедир Саян артындан сөөртүп турар. Инвестиция программаның талазы-биле республика бюджетиди 400 млн. рубль, тускай көрдүнгөн федералдыг инвестиция про-

граммазы 74,2 млн. рубль болгаш инвестиция талазы-биле оон-даа хөй дөстөр бар. Делегейинин үлетпүр банкызындан 100 млн. рубльди чуртталга тудугларыга ажылгаары-биле алыр деп, С.Н.Сапова демделгезин.

ТР-ниң Экономика яамызының сайыды Төлээлекчилер палатазының депутаттары боттарының кожууннарында тургустунуп турар чидиг айтырыгларга хамаарыштыр айтырыгларны салган.

Бай-Тайга кожуунун депутатты П.Сарыгларның 2003 чылда инвестиция программалары хөйдүр, чүге көдээ черлерге инвестиция акшазы көрдүнмейн турары деп айтырыгга Экономика сайыды Бай-Тайгада, Кара-Хөлде 2 аал чурттаар чуртталга бажынарны тудуп турар деп долу хариыны берген.

Төлээлекчилер палатазының депутаттары "2003 чылда Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдүзүн баш бурунгаар тодарадылганы дугайында" С.Н.Сапованың илеткелин хүлээп алган.

"Тыва Республиканың 2003 чылда республика бюджетинин дугайында" илеткелди ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Бюджет болгаш үндүрүлгелер талазы-биле комитет даргазы М.К.Доржукай кылган. Депутаттар бо чугула хоойлуну бадылап алганнар.

Төлээлекчилер палатазының депутаттары Хоойлужудулга палатазындан келген барык бүгү хоойлуларны садал чокка хүлээп алгаш, "Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганын соңгудуп алган кижилерни дедир кыйгыртырының дугайында" ТР-ниң Хоойлузунга хамаарыштыр илеткелди ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Тус чер бот-башкарылганын талазы-биле комитет даргазы Ю.М.Бызытпаа кылган.

Бо хоойлуга хамаарыштыр чамдык билдинмес чүүлдер тургустунуп турган.

Тыва Республиканың каттышкан бюджетинин дугайында хоойлуларын Төлээлекчилер палатазының депутаттары бадылааш, боттарының иштиги айтырыгларын база чугаалашкан.

Игорь ДАМДАК.

Василий ОЮН:

“ДЕПУТАТТЫ КАЙЫ ХАМАНЧОК БУРУУДАТПАС”

ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының даргалары РФ-тиң ФЧ-ниң Хоойлулар чогадыкчыларының Чөвүлелиниң хуралыга киришкеш келген. Ол хуралга күрүне эрге-чагырганың федералдыг органның болгаш чер-черде эрге-чагырга органның аразында чорудар ажылдарны болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының айтырыгларын чугаалашкан. Хуралга РФ-тиң субъектилеринин күрүне эрге-чагырганың хоойлужудулга (төлээлге) органнын соңгудалары эртирер үеде холушкак соңгудла системазын кириер дугайында чугааны база кылган. Бо айтырыглар талазы-биле бодунун бодалдарын үлежирин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.ОЮНДАН дилээн бис.

— Эрге-чагырганың федералдыг болгаш тус чер денелдеринин аразында ажылдарны болгаш бүрүн эргелерни ылгаарыга хамаарыштыр чүлдизе, хоойлу төлевилелиниң чаа эдилгезин Президент В.Путин саналдап кириген, оң сорулгазы болза боттарының ажыл-чорудулгазы дээш эрге-чагырга органнын харысалгаларын ыяк тодарадыры, саң-хөө айтырының долу ажык болурун хандыры. Саң-хөө айтырыныче улуг кичээнге угландырган ужурунда. Акша айтырыны шийтпир-левейн чыткаш, хүлээлге күүседирин негээрге, таарышпас.

“РФ-ке тус чер бот-башкарылганын организаастаар ниити принциптер дугайында” Федералдыг хоойлунун чаа эдилгезинин төлевилелин, “РФ-тиң субъектилеринин күрүне эрге-чагырганын хоойлужудулга (төлээлге) болгаш күүсекчи органнын ажылын организаастаар ниити принциптерин дугайында” федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында” федералдыг хоойлуну хүлээп алыр сүмени Күрүне Думазының Чөвүлели кириген. Неделе эртпээнде, сүмени күүсеткен. Күрүне Думазы хоойлуну бирги номчулгада хүлээп алган. Ам ийги номчулга үезинде РФ-тиң субъектилеринин хоойлужудулга органны аңаа боттарының саналдарын кириер. Бистиң палатавыс бо айтырыгны чугаалашкып эгелээн. Бис эрткен күзүн черде Төлээлекчилер хуралдарының даргаларының киржилгези-биле кады эрттирген хуралыска бо хоойлу төлевилелдерин таныштыргаш, саналдарны кириерин сүмелзэн бис.

Федерация Чөвүлелиниң Хоойлу чогадыкчыларының хуралыга холушкак соңгудла системазын кириер дээн идеяда эки чүүлдер хөй. Маңаа хамаарыштыр Красноярск крайның Хоойлужудулга хуралын тургускан дуржулганы айтып болур. Ону партия системазын езугаар тургускан. Оларның депутаттары профессионал белеткеттинген. Профессионалдар доктаамал үндезинге ажылдаары күзенчиг. Меңээ хамаарыштыр бо талазы-биле чамдык айтырыглар ажык артка. Чижээ, чангыс мандаттыг депутат бодунун соңгуктузунга отчеттуг, ынчаарга партиядан депшиттирген депутат кымга отчет бээрлэп? Парламентини эмин эрттир политиктиктен байдал бар. Оң аңгыда партия системазын кириерге, хоойлужудулга органнын соңгудалар үезинде найысылалдың төлээлери көвүдээр, а Россияның, оң иш-

тинде Тываның көдээ черлеринин төлээлери эвээш болур. Ынчалза-даа РФ-тиң субъектилеринин күрүне эрге-чагырганын хоойлужудулга органнынга бо чылдың июль 14-ке чедир “РФ-тиң хамаатыларының соңгудуу эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлуга дүүштүр тус чер норма-чижек актыларынга өскерилгелерни болгаш немелделерни кириерин сүмелзэн.

— Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының ажыл-чорудулганын канчаар үнелеп турар силер?

— Ажылдың эгези берге турганын билер силер. Организаастыг айтырыглар шийтпирлээри саадаан. Ам харын ажылывыс шуудап эгеледи. Тускай эртембиллиги, дуржулганы улуг кижилер аравыска бар. Ажылдап билер, сонуургалдыг кижилер барда, чеже-даа бергелер турда, бисти шүгүмчүлөп-даа турда, республика бюджетин хүлээп алдывыс. Депутаттарның киржилгези ол-дур, ынчангаш оларны кайы хамаанчок буруудадыры таарышпас.

Саннар алыр болза, бирги сессияның үезинде 34 хоойлу төлевилелин чугаалашкып берген. Олардан 26-ны хүлээп алган, 20-ни Төлээлекчилер палатазынче чоруткан. 2003 чылдың январьдан ийги сессия ажылдап эгелээн, 4 хурал эрткен. Аңаа колдуунда бюджет айтырыгын чугаалашкан. Четпестер бар болбайт аан. Ол дугайын массалыг информация чепсектеринден таныжып болур. Бистиң чептүг эвес буруудадыр-даа турду.

— Хоойлужудулга, Төлээлекчилер палаталарының республика Чазаа-биле харылсааларының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Харылсаавыс эки деп болур. Бүрүн эргелерни хуваашкан амгы система үезинде бирээзинин эрге-байдалы өскезин контрольдай бээрге, улуг эвес чөрүлдээлер чайлаш чок үнүп кээр-дир. Хөй-нитинин бодалдарын МИЧ дамчыштыр каастай аарак үндүрү бээрү база бар. Мындыг чорук ажылга дүшкүрүлүг байдалды база тургуза бээр. Мону өске талазындан база көрүп болур харын. Бистиң республикада амгы байдалдың онзагай талалары ыңдыг.

— Чоокку үеде парламентарийлеринин планы кандыг ирги?

— “Соңгукчулар чагыларының дугайында” Хоойлу төлевилелин белеткеп турар. Ындыг хоойлу соңгукчулар чагыларын

күүседир ажылды чийгедир, оң-биле кады соңгукчулар мурнунга депутаттарның харысалгазын бедидер.

“ТР-ге уругларны болгаш аныяктарның хөй-ниити каттыжышкынарны күрүнеден деткиер дугайында” Хоойлу төлевилелин база белеткеп турар. Оң түннелинде өзүп орап салгал бюджет чээлилерин алыр аргалыг апаар. Уруглар болгаш аныяктар программаларын ботандыраарыга дузалаар. “Чонун онза хереглеттинип турар кезээнге ажылдаар черлер квотанын дугайында” хоойлу социал айтырыгларны шийтпирлээринге идиг бээр. Маңаа интернаттарга кижизиттиргеннер, ПТУ доозукчулары, инвалидтер болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Оон аңгыда депутаттар “ТР-ниң девискээринге аңаашкын болгаш аныяк ажыл-агыйның дугайында”, “Ижер суг шынарының дугайында”, “Каржы-дошкун чоруктар көргүскен видеофильм-нер болгаш компьютер программаларын ажылгаар чурум дугайында”, “Маадыр ие” атты катап тургузар дугайында” хоойлу төлевилелдерин чугаалажыр. Каржы-дошкун чүүлдерин бистиң уругларыстың психиказынга хора чедирип турарыга ада-иелер килеңнеп турар. “Маадыр ие” атты катап тургузарга, уругларын төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидер арга иелерге не-межир. Боттуг экономиканы хөгжүдөр талазы-биле бодал бар. Ол дээрге көдээ ажыл-агыйны, үлетпүрнү, биче сайгарлыкчы чорукту деткири-дир. Чугула айтырыглар талазы-биле парламент дүңнаашкынарны, “төгерик столдарны” эрттирерин база көрүп турар бис.

— Палата Даргазы хүлээлгеден аңгыда, бодунар округтарның соңгукчуларына депутат хүлээлгеге бар болгай, “чонун айбычызы” хүлээлгенин канчаар күүседип турар силер?

— “Айбычы” хүлээлге меңээ тааржып, мени хөй-аыт кирип чоруур ийин. Чеди-Хөл кожуун — мээң төрөөн черим. Чеди-хөл чүлөр чүлге эрткен парламент соңгудаларында мени дөткөөн эвес, харын 10 чыл бурунгаар, шуут аныяк кижини — мени чаа кожуун баштыңыга соңгаан, ол дээш өөрүп четтиришкенимин илередип чоруур мен. Бо чылын кожуунун юбилейи болду. Тоолзуг бо черге, оң чонунга чечектелишкенин, чаагай амыдыралды күзээр мен.

Беседаны Ч.ДОНГАК чоруткан.

Интернеттен медээлер

“Тыва метеорит” март 7-де

Санкт-Петербуртта Театр академиязының тыва курузунун доозукчулары частын эң кол байырлалының бүдүүзү — март 7-де “Тыва метеорит” деп шоуун Москвада тыва диаспорага көргүзөр. “Комсомольская правда” солунда “Питерде” Тыва метеорит” кээп дүшкен” деп эгелиг материалды мынчаар бижээн: “Кээрин манавайн турганывыс,

Тыва Республиканың найысылалы Кызылдан ийи чыл бурунгаар келген 17 оолдар, кыстар Театр академиязынга өөренип кирген. Студентилерниң “Ах, хайлыг сылдыстарны” деп шиизинин соонда, ыңдыг онза чүве көргөн эвес бис, “Тыва метеорит” деп хөгжүм-шооудулгуг шоуун “Олимпия” клубка магадап көрдүвүс. Тывалар болгаш оларның өөрү ийи ажыг шак иштинде чурттуң болгаш делегейинин тергин дээн шоу төлээлерин,

ооң иштинде Регина Дубовицкаяны, Тамара Максимованы, Майкл Джексонну, Лайма Вайкуле... эндерик кижилерни шооттулар. Солунун чүү дээр!

Бүгү номерлерни студентилер боттары тургускан. “Олимпияга” баштайгы көргүзүгүн “Империал вин” компаниянын дузазы-биле организаастаан. Ону В.Ф. Комиссаржевская аттыг театрга көргүзөр деп турар. Шини билдиг көргүзөр болза, Айдын Бады-Сагаан, Олимпиада Кара-Сал, Орлан Оюн болгаш оларның чагыкурчулары Сергей Шойгу сайыттан дудак чок көскү кижилер апаар. Тыва студентилеринин аразында боттарының Айдыс Шойгузу база бар, ол сайыт Шойгунун чээни кижилер болган чүве-дир”.

Алдан-Маадырлар музейинде

Алдан-Маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейинде ламалар эт-херекселдеринин делгелгези ажыттыгын. Музей курлавырындан алган ол делгелгеде 50 экспонатты көргүскен. Оон Богда бурганнын кевири, аяктарны, конгулуурларны, өске-даа

чүүлдерни көрүп болур. Делгелгени 1928 чылдың февральда эрткен Бүгү-тываның ламалар съездининге тураскааткан.

Музейинин шыгжамырында ховар дээн тибет судурлар хөй, оларны орус азы тыва дылче очулдуур специалистер чок. Ол судурларны кайгамчык тыва этнограф, төөгү эртемнеринин доктору Монгуш Кенин-Лопсан тыпкан. Куйлардан ыңдыг яңзылыг ажылдарны дилээри уламчылап турар.

(Медээлерни РИА-Новости, РИА-“Пресс-лайн” агентилердер дамчыткан).

Эрткен чылдың арга-арыг өрттери республиканың арга-арыг ажилдакчыларын болгаш тус черниң чурттакчыларын дүвүредип турганын билир бис. Бир дугаар өрт Балгазынның хадылыг арыындан эгелээш, хар чагтыжеге чедир болуп турган димизге, хөөредиг болбас: Кончуг берге байдал Эрзин, Тес-Хем, Таңды болгаш Каа-Хем кожууннарның девискээринге турган. Ажы-биле чугаалаарга, республиканың иштиги күштери ол өрттерни өжүреринге күш четпээн. Федералдыг яамыларның, ведомстволарның киржилгези-биле Сибирь девискээринде обжастар, крайларның өртчүлериниң киржилгези-биле өжүрүп чавырылдырган.

Республиканың девискээринге болган кааң-хальын ол өрттерге салдарлыг болганы чугаажок. Ынчалза-даа республиканың чамдык кожууннарынга өрт барыктыг болган болгай. Эрттү болдурбас дизе, баш удур хемчег алыры эң чугула айтырыг. Арга-арыг өрттеринге дорт хамаарылгалыг

— Чон кончуг дүвүрениң айтырыгны көдүрүп турар-дыр. Чугаавыстың эгезинде эрткен чылгы өрттерге хамаарыштыр кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Сергей Валентинович.

— Сөөлгү он чылдарның анализинден алгаш көөрге, эрткен чылдын Тываның девискээринге эң-не хөй арга-арыг өрттери болган. Ниитизи-биле республика девискээринге 560 арга-арыг өрттери 337,6 муң гектар черге болган. 2001 чылдың деңгели-биле алырга, 2 катап хөй. Чаңгыс өрттүн ортума хемчээли 362 га чедип турар. Арга-арыг өрттериниң чедирген когаралы 242 млн. рубль, ооң иштинде өрттү өжүргениниң чарыгдалы 17,8 млн. рубль.

Часкы өрттерге удур бар турган техниканы септеп белеткээ турган. Орта удур профилактиктиг ажилдарны база багай эвес чоруткан. Республиканың арга-арыг ажил-агыйларының техника-биле хандырылгасы 40-45 хуу болуп турар. Оларның 90 хуузу хуусаазын эрттир ажилдап каапкан. Эрги техника-биле ажилдаарга, карылгасы улуг боор-дур. Техника-биле хандырылгавыс кончуг четпес. Арга-арыг агаардан хайгаараар авиазвенону чогуур үезинде акшаландырбааны-биле олар бир дугаар хайгааралды чүгле апрель 30-де чорудар аргалыг болган. Ол үеде республика девискээринге 100 хире өрттер кып турган.

ТР-ниң Чазааның шиитпирин-биле апрель 29-тан эгелээш, Каа-Хем, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Улуг-Хем кожууннарның, май 24-тен эгелээш, Чеди-Хөл, Эрзин, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның девискээринге онза байдалды чарлаан. Эң хөй өрттер Каа-Хем — 131, Тес-Хем — 73, Таңды — 66, Тожу — 68. Эрткен чылдың өрттери ажылгалап ышка улуг когаралды чедирген. Ниитизи-биле 7159,9 муң кубометр 242604,8 муң рубльдин ажылгалап ыжы когараан. Ол талазы-биле эң улуг когаралды Тес-Хем арга-арыг ажил-агыйы таварышкан.

— Эрткен чылгы өрттер чүгле арга-арыгларга улуг когаралды чедирген эвес, чурттакчылыг суурларга улуг айылыды тургузуп турган дээр, ол шын ирги бе?

— Ол шын. Арга-арыг чоогунда турар суурларга айылыдыг байдал турган. Ол талазы-биле эң берге байдал Тес-Хем, Каа-Хем, Таңды кожууннарның девискээринге болган. Ол черлерде турар арга-арыг ажил-агыйларының директорлары часкы өрттерге удур кончуг эренгей белеткенгени илерээн. Оода чурттакчылыг суурларны долгандыр өрт эртпес дилиндектерни трактор-биле андарып чорудар турган.

Бир талазында, хып турган өрттерни чедир өжүрбейн каапкаш чорупканындан, ийи талазында, тус черде турар арга-арыг ажилдакчылары, эрге-чагырга органныр бир демниг ажилдаваанындан өрт Шуурмакка, Куранга, Кызыл-Арыгга, Сойга, Арыг-Бажы суурларга улуг

республиканың арга-арыг ажил-агыйларының материал-техниктиг баазасы баксыраан, орта федералдыг бюджеттен акша-төгөрик чогуур үезинде келбейн турар деп, чамдык тускай эртемниглер чугаалап турар. Тываның арга-арыглары төндүр өрттенириниң кырында келген деп, час дүжүп, часкы өрттер үезиниң келгени-биле көдээ бижикчилерниң дүвүрээ чугаалары редакцияда хөйү-биле келген.

Эрткен чылдын болган айыыл-халаптыг өрттерден чон түннелди үндүрүп, час келгени-биле сагыш аарып, ону болдурбазының талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын чон негеп турар. Бо тургустунуп келген нарын айтырыгга хамаарыштыр РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң начальнигиниң арга-арыг талазы-биле оралакчызы Сергей Валентинович САПЕЛКИН-биле ужуражып, кыска чугааны кылдым.

Чазак Отчедун чугаалажып турар

УЛУГ КИЧЭЭНДИРИГ БОЛГАН

айыылды тургузуп турган. Ынчалза-даа үезинде арга-арыг ажилдакчылары, өртчүлөр, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле яамының ажилдакчыларының, тус черниң чурттакчыларының бир демниг хөдөлгенинден өртке чурттакчылыг суурлар алыспаан. Дүвүрениң байдал турганын шын.

— **Болуп турган өрттерге тус черниң чурттакчыларының болгаш эрге-чагырга органнырның киржилгези кандыг болганын, Сергей Валентинович?**

— Өрт өжүреринге тус черниң чурттакчылары киришпейн турган деп чугаалап шыдавас мен. Чурттакчылыг суурлар чоогунда турган өрттерни өжүреринге олар идепкейлиг киришкенер. ТР-ниң Чазаа өртке удур онза байдалдың зоназын чарлап, ол талазы-биле Чазактын хуралын эрттирип, ТР-ниң Чазаанда онза байдалдың комиссиязы каш катап хуралдап, тодаргай хемчеглерни ап келген. Каа-Хем, Таңды, Тожу кожууннарның чагырга даргалары болдунар-ла хемчеглерни ап турган.

— **ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының сайыдының оралакчызы-биле ужуражып, кады ажилдажылганың ийи таланың протоколун чарган болгай, бо талазы-биле чүңү чугаалап болур силер?**

— Эрткен чылдың ноябрь төнчүзүнде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының сайыдының бирги оралакчызы В.П.Рошупкин-биле ужуражып, ийи таланың кады ажилдажылганың кылып чорудар ажылынга көрдүнгөн протоколга ат салганнар. Орта ТР-ниң Чазак Даргазының 1-ги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турган А.А.Мельников, Тыва Республиканың Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң депутаты Л.Б.Нарусова, РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тывада эргелелиниң начальниги О.С.Доржу, мен болгаш ол яамының харысалгалыг ажилдакчылары киришкен.

Орта өрттенген арга-арыгларны катап тургузарының айтырыы чиди-биле тургустунган. Арга-арыгга культурулуг ажилдар чорудар техниканың эргижиреп элээни болгаш ажылгаар аргазындан үнгени, чаа өзүмнер өстүрер питомниктерниң хөзүнүнүн баксырааны арга-арыг ажил-агыйларындан кирип турар орулганың девискээр программаның бадылаарына болгаш саң-хөө эконо-

миктиг айтырыгларны ажилдап кылырынга чедишпейн турар.

Үстүнде айтылган чүүлдерге үндөзүлээш, арга-арыг ажил-агыйларының орулгалыг кезээн улгаттырбышаан, ону ажыктыг ажылгаар сорулга-биле, Тыва Республиканың девискээринде болуп турар арга-арыг өрттери-биле демиселди күштелдирип организастаары-биле РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының күрүнениң арга-арыг албаны республикага немештир 2 лесничествону, 82 мастерскаяларны, арга-арыг инспекторларының санын 126 кижиге көвүдедирип көргөн. Бистиң эргелелиниң штатынга арга-арыг ажилдакчызының 3 олудун немей берген. Арга-арыг фондузунун эргелелинден өрт хайгаараар постуларны немей тударына болгаш арга-арыг ажил-агыйының техниказын садып алырынга 1,2 млн. рубльдин капитал салышкынын бээри көрдүнгөн.

Өрт айылының бедик деңгели-биле холбаштыр Каа-Хем, Таңды, Тожу, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Эрзин, Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның девискээрлерин онза байдалдың зоналары кылдыр чарлаан. Арга-арыг өрттериниң чедирген когаралы 242 млн. рубль, өртке удур хемчеглерге 17,8 млн. рубль чарыгдаттыгган.

(ТР-ниң Чазак Отчедундан).

ТР-ниң Чазааның талазындан арга-арыгның болгаш ажылгалап ыштың орулгалыг кезээн улгаттырыныңче угландырган девискээрниң чижек эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылыры болгаш хүлээп алыры көрдүнгөн. Арга-арыгны өрттен камгалаар, арга-арыгны катап тургузарының ажилдарын чорудар болгаш ажылгалап ыштың база ажылгалап хамаарышпас арга-арыг ыштарын болбаазырадып, садып-сайгарар талазы-биле күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези хевирлиг бүдүрүлгени тургузар. Республиканың бойдус курлавырлар эргелели 2002-2010 чылдарда арга-арыгны катап тургузарының талазы-биле девискээр программазын ажилдап кылып турар болгаш хүлээп алыр. Ында айтып турарын езугаар алырга, 2003 чылда ол ажылга девискээр бюджетинден 7,0 млн. рубльди үндүрүп бээри көрдүнгөн. Республиканың арга-арыг ажил-агыйларына чаартылгаларны чорударына улуг деткимче болур дээрзи билдингир.

— Моон мурнунда арга-арыг ажил-агыйлары бот тускайлаң организация турда, ажил-агый айтырыгларын шиитпирлээри чедимчелиг турган болгай, амгы үеде Россияның арга-арыг албанын РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызынга хамаарышпас бот тускайлаң организация кылдыр тургузарын РФ-тиң девискээрлериниң арга-арыг ажилдакчылары айтырыгны РФ-тиң Чазаанга тургузуп турганын парлалгага чаңгыс эвес бижээни билир бис, ам айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турарыл, Сергей Валентинович?

— Моон мурнунда РФ-тиң девискээрлеринге бот тускайлаң арга-арыг албан черлери турганын билир бис. Ол дыка таарымчалыг турган. Арга-арыг ажил-агый албанының ады-сывы өскөрлүп турган-даа болза, ол бодунуң кол хүлээлгезин багай эвес күүседип турган. Кажан РФ-тиң

Президентизинге В.В.Путин соңгуттургаш, РФ-тиң Чазаан чаартып тургузуп тургаш, арга-арыг албанын РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызынга кадып кааны частырыг болган. Айтырыгны РФ-тиң девискээрлериниң арга-арыг ажилдакчылары РФ-тиң Чазаанга чаңгыс эвес удаа тургузуп келген. Келир чылдың чазынында РФ-тиң Президент соңгулдалары болур, ооң соонда РФ-тиң Чазаа чаартынып тургустунар. Мен бодаарымга, ыңчан арга-арыг албаны бот тускайлаң яамы азы комитет кылдыр тургустунар боор. Амгы үеде Россияда арга-арыгны дорт харыялап турар ээзи чок апарган деп айтырыг анаа тургустунуп келбээн болгай.

— **Час дүшкен, арга-арыг өрттериниң айылыдыг үези келген. Бо талазы-биле кандыг хемчеглерни ап эгеледиңер?**

— Март айның эгезинде республиканың арга-арыг ажилдакчыларының, кожууннун чагырга даргаларының киржилгези-биле часкы, чайгы өрттерге ха-

Кысказы-биле

Чаа билет алган

Тыва журналистикага үлүүн кирип чоруур бижикчилер бистиң республикада эвээш эвес. Оларның бирээзи — журналист Боращ Серемаевич Ондар. Ол чонну эң херектиг материалдар-биле хандырап талазы-биле эң идепкейлиг көдээ бижикчи, ол боду Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы суурда чурттап турар.

Ооң бижээн солун медээлерин, чечен чугааларын, шүлүктөрүн номчуваан кижик ховар. Хоочун бижикчи Боращ Серемаевич Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң кежигүнү. Чоокта чаа ол Тываның Журналистер эвилелиниң хуралына Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң кежигүнүнүн чаа биледин алган.

Борис ОНДАР.

Агаарны шинчилээри экижээн

Долгандыр хүрээлелге гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле Россияның федералдыг албанының калбак коллегия хуралының ажылынга Тывадан ук албаның республика төвүнүн начальниги Анатолий Ляпин киришкен. Сөөлгү чылдарда адырны акшаландыраары экижээниң түңгеленде, метеостанцияларның, агропостуларның санын көвүдедир арга тургустунган. Чижээ, Тывада 2 метеостанцияны катап ажиткан, ыңчангаш республикада бөгүн 12 метеостанция, 18 гидрология болгаш 4 агропостулар ажилдап турар. Аэрологияның 1 станциязы доктаамал ажилдап келген. Хуралга агаар медээзи алырының шынары экижээни демдеглээн. Чер бөмбүрээнде агаарның өскөрлүп турарына холбашкан Бүгү-делегей конгрессин бо чылдың август айда Москвага эрттирерин дугурушкан. Ындыг саналды Президент В.Путин кириген.

СПИД-тиң когун үзөр

Март 1-де СПИД талазы-биле профилактика хүнү эрткен. ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле комитеди болгаш республиканың СПИД төвү бо аарыгга хамаарышкан суртаал ажылын чоруткан. СПИД төптүн эргелекчизи Нина Санчайның дыңнатканын езугаар алырга, бөгүн Тывада СПИД-тен аараан 18 кижини бүртүккээ бооп турар. Бүртүктөп аарыг кижилер база эвээш эвес. Ниити Сибирьде оон 32000 кижик аараан бооп турар. Эң хөй аарыг кижилер Иркутск областа, а Тывада Тес-Хем, Каа-Хем, Тожу кожууннарда аарыг кижилерниң саны хөй.

(Медээлерни Интернетче Дина Оюн, Дина Мындирма чоруткан).

1998 чылдың октябрь 27-де үнген №91 "Шын" солунга ол үеде РФ-тиң Саң-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-ревизия эргелелиниң улуткучузу турган Д.М. Кууларның "Ажылында дүжүргөн" деп материалында Владимир Баринич Багай-оолга хамаарыштыр "бюджет болгаш бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерни соора ажылгаан; ажил үезинде бодунуң албан-дужаалын ажылдап, Москваже сургакчылаан кижик болуп алгаш, Турцияже, Германияже шөлээ-чөлшээрел чокка үнүп чораан" деп уткалыг дыңнадыгны суд шынга дүшпес деп санаанын солунун редакциязы дыңнадыг тур.

Интервьюну Сергей ХЕРТЕК алган.

АК-ДОВУРАК: ЧААРТЫЛГАНЫН ОРУУНДА

Ак-Довурак хоорай эрткен чылдарга бодаарга, бо чылын "оттуп" келген деп чугаалап болур. Тываның соок кыжы безин оларга коргунчуг болбаан, хоорайның ажил-агыйының амыдырал хандырылга объектилери багай эвес ажилдап, ажил-иш шуудап эгелээн. Тываның аар үлетпүрүнүн таваан салган "Тыва даг-дүгү" комбинаты экономикти кризистин аар-берге чылдарында бир дугаар турум ажилдаарынче кирип эгелээн. Ол ак-довуракчыларга өөрүнчүг болбайн канчаар. Чүгле январь-февраль айларда 600 тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүргөн — эрткен чылын бүдүн чылда бүдүргөн даг-дүгүнүн чартыындан хөй болуп турар. Трикотаж-дааранылга фабрикасы бүдүрүкчүлүг ажилдап эгелээн, анаа турар дериг-херекселдерни ажилдадып, акша ажилдап алыры-биле чагылар кириери негеттинип турар. Ак-Довурактың ЧЭТ чылыг болгаш суг-биле хоорайны үзүктел чок хандырып турар.

"ТЫВА ДАГ-ДҮГҮ" КОМБИНАДЫ

ТР-ниң Чазааның Отчедун хоорайның организацияларына болгаш албан черлеринге таныштырып чорудуп турда, ак-довуракчылар хоорайның ажил, амыдыралына хамаарыштыр эки чижектерни кирип чугаалап турду. Экономикти кризистин хоорайга таварышканы оң чурттакчыларының буруузу-биле болбаанын чүве чугаалаан кижилер демдеглеп турган.

"Тыва даг-дүгү" комбинатының эрткен чылын ажилдаанында мактаныр чүүлдер эвээш-даа болза, оң бүдүрүкчүлүг ажилдаарының баазанын быжыглап тургузар дээш улуг ажилдар кылдынган. Ийи чыл иштинде ТР-ниң Чазаа комбинатка 29 млн. рубльдин инвестициязын бергени-биле бүдүрүлгениң ажилдаарына таарымчалыг байдал тургустунуп олар. Даг-транспорт техниканын чаарткан, электри дериг-херекселдерин садып алган. Ажилчылар эрткен чылын колдуу септелгеге ажилдап турган. Чингине директор Валерий Миросердцовтун чугаазы-биле алырга, септелгени шынарлыг чорутканындан келир үеде комбинаттын бүдүрүкчүлүг ажилдаары оон хамааржыр дээрзин ажилчылар билип турган, ынчангаш септелге бригадаларына шыдаар шаа-биле дузалажып турган.

Мергежилдик ажилчылар кадрларның чедишпезинден Хакасияның Абазада руда эргелелиниң хагдынган-биле контроль-хемчээл приборларының, автоматтың электрликтерин, механиктерни болгаш өске-даа специалисттерни оон чалап эккелген. Ээлчег аргазы-биле ажилдап келген ажилчыларда болгаш тус черниң ажилчыларының аразында бот-боттарын билчип, чөптүг, чүгле ниити күш-биле бүдүрүлгени орулгалыг ажилдаарын чедип алырын билип турарлар.

Февраль ортан үезинде мастер Чечен Ооржактың удурткан ээлчээ рекордту тургускан: 12 шак иштинде 40,3 тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүргөн. Ындыг көргүзүгнү 10 чыл иштинде чедип ап көрбөөн. Абазадан келген аныяк дагжы өөрүнге: "Ону бистин ээлчээвис бүдүрүп үндүргөн" — деп, хоочун дагжы эштеринге чоргаарал-биле чугаалап турган. Фабриканың администрациясы ажил төлөвирин дең байдалда тургузуп каан, чүге дээрге склади чыгы берген даг-дүгүн садып-сайгарыпкан соонда, ам айтырыгны шийтпирлээри көрдүнүп

турар.

Чингине директорнун даг ажилының талазы-биле оракачызы Александр Филатовтун чугаалап турары-биле алырга, ТР-ниң Чазааның чедирген дузаның ачызында эки талаже эргилде көстүп келген, ажилчыларның бүзүрели быжыгып кел чыдар, кажан комбинат турум ажилдай бергеш, хоорайга, кожуунга, республикага дузалай бээр үези ырак эвес деп турар. Үлетпүр яамызының ажилдакчылары арыглал фабрикасының даштынга ТР-ниң Чазааның Отчедун таныштырып турда, ажилчылар моон мурнунда ышкаш улуг негелде салбады, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг бедидерин канчаар чедип алырын, акшаны ажилдап алырының чаа арга-хевирлерин дугуржуп сүмөлешкени безин ону бадыткап турду. Социал амыдыралдың талазы-биле айтырыглар оларны дүвүредип турар: квартира өртөөн чүнү-биле төлээрил, бир арга болза, чуртталга-коммунал болгаш чылыг ачы-дузаны дээш удурдир санажылганы тургузарында дугурушканнар.

чын кижиниң чоргааралы болгаш бүзүрели кыштыгып олар. Чазак ам бичи-ле дузалаптар болза, олар акшаны ажилдап ап чоруй баарының барымдаазы бар. Ажилда болгаш амыдырал хандырылгада шийтпирлээр айтырыглар ам-даа хөй, ынчалза-даа ону шийтпирлеп ап болурунун аргазы бар. Моон мурнунда комбинатты каггаш, аас-кежик дилеп чорупкан хоочун ажилчылар, дагжылар, механиктер Саян артындан безин эглип кээп турары — анаа эвес бадыткал-дыр. Олар комбинаттын келир үезинге бүзүрөп турар. Дагжылар ТР-ниң Чазааның Отчедунга хамаарыштыр эки деп үнелелди бергеннер.

Хоорайның чонну ажилга хаара тудар албанының учедунда ажил чок кижилер хөй. Оларның аразында аныяк, күш-шыдал үезинде кижилер база бар, ынчалза-даа оларның хөй кези ажилдаарына тура чок, ажил чоктар пособиеси-биле чурттап өөрени бергени хомуданчыг. Чоокта чаа комбинатка чүдүрүкчүлөр хергелеттине берген, олар ажил чоктар төвүндөн дуза дилээрге, кым-даа ынаваан. Бо база шийтпирлээр үези келген айтырыг болуп турар. Фабрикада, рудникте-даа ажилдаар күзелдик кижилер бар болза, ажилчылар олуттар хөй.

ДААРАНЫЛГА ФАБРИКАЗЫ

Ак-Довурактың трикотаж-дааранылга фабрикасында, комбинатка көөрдө, чүгле херээжен улус ажилдап турар. Моон мурнунда турган дааранылга фабриказын ужу-бажы билдинмес реформа үезинде үптөп каапкан турган. ТР-ниң Чазаа тускай угланышкынга инвестиция программасындан 6,6 млн. рубльди үндүрүп бергени-биле фабрика үш чыл бурунгаар катап тургустунуп, ажилдап эгелээн. Ында

рымдаазы бар. Бүдүрүлгеге дыка шыырак модельерлер бар, кандыг-даа хуу чагыгны күүседип болур. Амдызында олар сайгарлыкчылар-биле чижилгелиг ажилдап шыдавайн турар, олар рынокту чик өртөктиг бараан-биле дуй тудуп алган. Фабрика бо хүнде үндүрүлгелерни төлеп, ажилчыларга шалыңны берип, ажилдаар черин тудуп турар, оон түнелинде бүдүргөн продукцияның өртөөн чийгедиптер аргазы чок. Чылыг, чырык дээш бир айда 38 муң рубльди төлеп турар. ЧЭТ-тин ажилчыларына ажилчылар хептер болгаш хол-хаптарын даарап берип, бот-боттарына удурдир деткимче көргүзүрүп безин дугуржуп шыдавайн турар. Бир эвес айтырыгны ынчаар тургускан болза, энергетиктер даараныкчыларга укшутур күзелдик-биле дузалажыптар аргазы бар.

ХООРАЙ

Амыдыралдың турумчуп кел чыдарына хоорайчылар өөрүп турар. Шалың төлөвир, пенсия, пособие озалдаашкын чок, үезинде үнүп турар. Тус черниң сайгарлыкчыларының чугаазы-биле алырга, чурттакчы чоннун садыглажыр аргашинээ өскөн, эң шынарлыг барааннарже садып алыкчыларның негелдези улгадып кел чыдар.

Моон мурнунда чылдарда ышкаш чылыг, чырыкта кандыг-даа үзүктелишкин болбайн турар. Ынчалза-даа хоорайның чурттакчыларының чылыг дээш ЧЭТ-те өрөзи 30 млн. рубль ашкан. Бир эвес чуртталга-коммунал ажил-агыйы ол өренин оода чартыын төлөптер болза, энергетиктер АТБ-биле санажып, хөмүр-даш сөөртүлгезинге бергедээшкиннер турбас уjurлуг турган. Транспорт ажилдакчылары, бодунун ээлчээнде, кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни садып ап, бүдүрүлгенин турум ажилдаар аргазын хандырыптар турган. Ийи чыл бурунгаар чуртталга субсидиязының төлээринин хуузун шын эвес тодаратканындан ЧЭТ эрткен чылын 5-7 млн. рубльди чедир албайн барган. Ам ол айтырыг шийтпирлеттинген.

Ак-Довурактың чурттакчыларын ийи берге айтырыг дүвүредип турар: арыглаашкын болгаш кудумчуга кем-херек үлгедиишкини, кады арагаланындан хөй кем-херек үлгедиишкини болуп турар. Удавас участок шагдаалары чурттакчы чоннун мурнунга отчедун бээр, хөй-ниити оон бир түнелди үндүрер уjurлуг. Амыдыралдың кадыкчаагай омур-хевирин тургузар талазы-биле мини-футболду улам ынай сайзырадыры чугула. Спорттун бо хевирин Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак хоорайда кончуг неперенгей апарган. Ону сайзырадырынга хөй күш үнемес, тус черниң эрге-чагырга органнары бичи деткимче бээр болза, артканын оон аарыкчылары деткип чоруй баар.

Альберт ХОМУШКУ.

Ылап-ла ажилчы кижилер бодунун чединмес чоруун өске кижиниң кырынче чая каарын күзевес. Ону, шынап-ла, ак-довуракчылар бадыткап турду. Бо кижилер хажызындан көрүп турарга, оларның байдалы нарын, туда акшаның дөзү эвээш, ол-ла пенсия, пособие, ол база кижилер бүрүзүндө эвес-биле болгай. Келир үеже оларның бүзүрели читпээн, берге үе эртип бар чыдар, хүн бүрү ажил-

Чечек Сарыгларның удуртулганы-биле 36 кижилер доктаамал ажилдап турар.

Бо хүнде фабриканың кол ажилчылары — даараныкчылар 11 кижилер. Кол чагыг оларга онаажып турар. Эрткен чылын ТР-ниң Чазаа тургустунуп турда, оон структуразында Күрүне чагыгын удуртурунун талазы-биле бир улуг яамы тургустунган. Оон кол сорулгазы — тус черниң бараан бүдүрүкчүлөрүн деткири, бюджет албан черлериниң чагыгын, бир дугаарында, тус черниң бүдүрүлгелеринге кириер хүлээлгелиг. Дааранылга фабрикасының удурткучулары ажыктыг яамы-биле харылзаа тутпайн барганындан бюджет албан черлеринден чагыг кирбейн турар.

Бир эвес фабрикага күрүне чагыгы кирип келир болза, ону күүседип болурунун шупту ба-

СОҢГУЛДА РЕФОРМАЗЫ...

Россияда соңгулда хоойлужудулгазының реформазы уламчылап турар. Соңгулда чорудуун таарыштыгыр турар кол хоойлуларны хүлээп алган. Оон үнүп кээр немелделерни болгаш өске-даа хоойлужудулга актыларын аңаа кириериниң үе-чадазы эгелзэн. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг Хоойлуну хүлээп алганынга холбаштыр РФ-тиң чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Төп соңгулда комиссиязының белеткээн хоойлу төлөвилелин РФ-тиң Президентизи В.Путин Күрүне Думазынче чоруткан.

Өскерилгелер дөрт хоойлужудулга актыларынга хамааржыр. Чижээ, «Ачы-буян ажил-чорудулгазының болгаш ачы-буян организацияларының дугайында» федералдыг Хоойлуда соңгулда мурнунун агитациязын чорудар үеде ачы-буян ажил-чорудулгазы кылырын хораан. Ынчангаш ачы-буян чедирилгезин соңгулдалар болгаш референдумнар дугайында хоойлужудулгада айытка-

Кыска тайылбыр

нын езугаар кызыгаарлаашкынныг чорудар апаар.

Хамаатыларның соңгулда эргелеринге дээп, хөй-ниитиге озалдыг херек тургусканы дээш кеземче херээн оттуруп болурун РФ-тиң Кеземче кодекзинде база айыткан. Чижээ, бир эвес соңгулда мурнунун агитациязының үезинде экстремисчи ажил-чорудулгаже кыйгырыг кылыр болза, кеземче харысалгазы онаар141 чүүлду немей кириерин көргөн.

Административтиг хажыдышкынар дугайында РФ-тиң кодекзинге үндезин өскерилгелерни кириер. Соңгулдалар болгаш референдумнар эрттирер үеде албан-дужаалын соора ажылгааны дээш, хоойлуга чөрүштүр ат салышкыны чыгганы, агитация материалдарын азып чарлаарын хажытканы дээш административтиг харысалга онаарын айыткан чүүлдер (статьялар) кодекске көстүп кээр.

РФ-тиң «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Хоойлузунга кириери-биле саналдап турар өскерилгелер улуг кичээнге хаара туткан. Амгы соңгулда хоойлуларындыг шынгыг нормаларга немей оон артык кезедиг кылырын саналдап турар. Ында, бир эвес парлалга органы хажыдышкынны

ийи удаа кылган болза, соңгулда комиссиязы МИЧ-ни бүрүткээн органга (Парлалга яамызынга азы оон девискээрлерде структураларына) солунну парлаарын, радио, телевидениеге дамчыдарын соксадыр (соңгулда кампаниязының, катап бадылаашкынарның үезинде) дугайында айтырыгны тургузуп болур. Бир эвес бүрүткээр орган шоолуг эвес деп көөр болза, сагындырыг-биле кызыгаарлаттынып болур. Парлалга черлери хажыдышкынарны катаптаар болза, соңгулда комиссиялары судче билдире кириер. Парлаар, дамчыдар чөпшээрелдерни күш чок болдурга, хавырып болур.

Соңгулдалар үезинде парлалгага хамаарыштыр кызагдаашкынар көүдээ. Ынчалза-даа парлалга черлери, бир эвес кандидаттың соңгулда фондундан төлөп материал парлаар болза, кандыг-даа үзел-бодалды илередип болур. Кымы-даа мактап азы бактап болур.

Алексей АЛЕКСЕЕВ.

ХИРЕ-ХИРЕ ЧАССЫКСААР МЕН

Байлар чурту Сарыг-Булуң дугайында шалыктар мынчаар мактангыларлар болгай. «Булан кирер Сарыг-Булуң, буга бустаар Сарыг-Булуң». Байбайлак оран дээрзин чугаалап турар. А мен бо чүүлүмге тус черниң эзелериниң дугайында бижикседим. Кончук бай Баранзаны кенен-тенек үемден билер мен.

Шыкка сынмас хүрең-хүрең белер дөрт аскыр өөрү айыңайндыр киштежиң чоруур чүе. Кодан долгандыр бода малы козурашкан, бугалары бусташкан дыңнаштыг-даа, тодуг-догаазын канчаар ону. Шалык биле Чооду сумуларынга наадынар чыл санында болгулаар турду. Бай Баранзаның чүгүрүк-каразы биле доралазы байыр-наадымның чарыжынга ыяп-ла эртип шаңнадырлар. Тодук дег семис, кажык дег сооттунган аъттарны мээр акыларым Далай-оол биле Байыр-оол чавыдактап мунуп турганнар.

Бай кижиниң сүрүг малы «Молотов» база «Ленин» колхозтарга салдырган. Чылгы — 130, бода малы — 87, өшкү — 180, хой — 480 башты Сарыг-Булуңга суму даргазы Дарзыг, нам үрүнүн даргазы Болат, колхоз даргазы Кара-Хуна Ондарга баштаткан комиссияга хүлээткен. Үе ындыг турган. Хувискаалчылар ынчаар-ла колхозтуң хөрөнгезин тургузуп, боттары сууржуң чаа амыдыралче шымып кире бээр турган. Ону патриотчу чорук деп санаар чүе болгай. Бай Баранза биле Сарыг-Эник Баштыговна Кончуктарның торлур чүези бар эвес. Үстүү-Шынаа сумузуңуң төвү Хөл өөжү суурнуң таваан салышкан.

Үе-биле бойдус өскерлип, дөрт эргилдени эртер ышкыжык. Сарыг-Булуңуң байлары база төре херээн кара-биле көрүп, судалдыг холдары-биле тудушпас аргажок. Баранза Кончук самбың эрегезин чууктап билер эрес эр чүе. «Тес-Хем» колхозка кывар-чаар материал болгаш аш-чем складтарына эргелекчилеп, Деспен суурга дерги садын эргелекчилеп тургулаан. Оң соонда хой кадарып, динмиттиг-ле турган

үези ийин.

Элдептиг эрес ашак-кадай ийин бо. «Тес-Хем» совхозтуң Деспен аттыг салбыры биле Өвүрнүн Чаа-Суур хойжулары чангыс «паштан» аштанып-чемнени берген. Совхозтуң ады, суурнуң база сумунуң ады черлик а-биле О-Шынаа деп адаттыгган. Оруку-Шынаа 36 механизастаттыг трактор бригадаларын азы 6 кожуунуң мал-маганын ажыг кыштан ажырганын чон сактыр боор. Баранза биле Сарыг-Эник Кончуктар ол чаа «Оруку» совхозка көжүп чеде бергеш, суурнуң бир кудумчузун тутчуп кагжык.

Байлар чурту Сарыг-Булуң мээр чүрээмни хире-хире чассы-дыптар, дуран караа көрүп четпес Оруку-Шынаамны хыым хандыр харап олургулаар

ЧАГААЛАР

АРАЗЫНДАН

мен. Оң кыдыын дургаар ак-ак, сарыг-сарыг өннерлиг өглер чергелештир хонгулапкан турда, Аът чылдың күзүнүңде чеде бердим. Кижы амытан соон салгаар салгалдыг болур. Баранза биле Сарыг-Эник Кончуктарның биеэги аян-шинчилиг хонажында бай аал тур. Дөрт чадагай кажаалыг, мал хараар бедигээштиг.

Май-оол Баранзаевичиниң кылбас-тутпас ажылы барык чок кижы. А Урана почтага бүгү назынын бараалгаткан. Олар ада-иези дег үега чагыртып, хуу амыдыралды туда берген. Оларның коданында беш чүзүн мал өзүп турар. Кидин-не өзүп кел чыдар малдыг аныктар. Май-оолдар 4 оол, 3 кыстарлыг. Оларының өглениринге, өнчү-хөрөнгилег болурунга Май-оол биле Урана Кончуктар белеткел ажылын чорудуп турары бо.

Байлар чурту Сарыг-Булуңу мен база магадаар, аңаа чурттаксаар мен. Бо чазын база катап ужуражы бээрим чадавас. Олча-омактыг кышты үдээринерни күзедим, ха-дунма!

Моторк ТИРЧИН.

Самагалдай суур.

МАРКЕТИНГ

1. КОЛ ОНЗАГАЙ ТАЛАЗЫ

Бистиң чуртувуста амгы үеде маркетингге хереглел аажок улгадып турар. Ылангыя аш-чем продуктуларының аңгы-аңгы хевирлеринге ме-дээлер чугула херек апарган. Оң чылдагааны — ниитиниң чемненилгезиниң болгаш өнчүнүн өске-даа хевирлериниң бүдүрүлгелериниң тыптып кээп турарында. А чамдык бүдүрүлгелер аш-чем бараан-нарынга өртектери улгаттырып турары база билдингир болгай.

Хереглекчилер кооперациязының ниитиниң чемненилгезиниң бичежек бүдүрүлгелери, ылангыя көдээ черлерде, калбаа-биле неперелди алган. Оларның ажык-дузанын көдээ черлерниң суурларының, чурттакчылыг черлерниң чону ажыглап турар. Ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң ачы-дузанын, оң продукциязын магазиннер, палаткалар, кафетерийлер, шайлаар черлер дамчыштыр саарып турар. Ынчалза-даа чонга таарымчалыг байдалдарны ында бүрүнү-биле тургузуп шыдавайн турар.

Рынок экономиказынче шилчилгениң амгы үе-чадазында хөй-хөй чаа бүдүрүлгелер болгаш фирмалар тыптып кээп турар. Эт-хөрөңгиниң хевириниң өскерилгени, эргелеп-башкарылга системазын өскерткени ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң экономика талазы-биле бот

тускайлаң чоруун хөгжүдеринге идигни берген. Ынчангаш маркетинг колдуунда-ла 1967 чылдан бээр тургустунуп эгелзэни ол.

Амгы маркетингиниң кол онзагай талазы болза оң хөгжүлдениң практиканың хереглелдери-биле тургустунганы болур.

Ниитиниң чемненилгезинде маркетинг улус ажыл-агыйының өске-даа системаларында ындыг системалардан дыка ылгалдыг. А кол-ла ылгалы — бодунуң бүдүрген продукциязын болгаш садып алганы продукциязын тускай байдалга бүдүрүп үндүрүп турары. Маркетинг талазы-биле алырга, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелери кижиниң аш-чемге хереглелин хандырып болур, ынчалза-даа ону бүдүрериниң бетинде — хереглекчилерниң аңаа хереглелин, оон чеже хире орулганы ап болурун баштай санап үндүрери, садар бараанның хемчээлин көүдөдири болур. Ынчангаш маркетинг дээрге хереглекчилерниң бараанга хереглелин хандыраы-биле, алыр орулганын арбыдадыры-биле ону бүдүрүп турар бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазы-дыр. Ынчан бүдүрүлгө боду ол бараанга хереглелди өөренип көөр, ассортмент талазы-биле политиканы чорудар, өртектер тургузуун таарыштырар апаар.

Рынок экономиказының байдалдарында чоннуң аш-чемге хереглелин хөй кезин ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелерин дамчыштыр садып алырын болгаш садарын боттандырып турар. Ынчангаш

маркетингени ажык-кончаа сүрүшкүнүнүң идеологиязы деп адап болур-дур.

Маркетинг ол ышкаш рынок хереглелин өөренип көөрүнүн методологиязы болуп турар. Ынчангаш ону рынок дугайында билиглерниң, эртемниң каттыштырылганы деп санап болур.

Маркетинг — рынок ажыл-чорудулгазын башкараарының системазы-дыр. Оң ажыл-чорудулгазы рыноктуң негелделери-биле тудуш холбаалыг.

Ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелери оларны практикадан алгаш көөрге, ачы-дуза рыногунуң негелделериниң аайы-биле идепкей, чылыш чок чоруурунга хөңнү чок болгаш ону күзевейн-даа турар. А бодунуң күзээниң езугаар аңаа салдар чедирерин кезээде кызыдып чоруур.

2. ЭРГЕ-АЖЫН КАМГАЛААРЫ-БИЛЕ

Ниитиниң чемненилгези болза экономиканың эң кедилиг хөгжүп орап адырларының бирээзи, чүге дээрге ол чоннуң аш-чемге хереглелин хандырып турар болгай.

Хөй-хөй хереглекчилер кооперацияларында байдал бергедеп, оларның чамдыктары ажылдаар арга-шинээн чидирип турда, ажылды эде организаастаарының хемчеглери алдынып эгелзэн. Чаа бүдүрүлгө технологияларын ажыглап, материал-техниктиг баазаны экижидип эгелзэни улуг идигни берген.

Сөөлгү чылдарда РФ-тиң

Чазаа чурттуң хереглекчилериниң эрге-ажын камгалаары-биле «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында», «Стандартизация дугайында», «Продукцияны болгаш ачы-дуза чедирилгезин сертификастаар дугайында» чугула хоойлуларны хүлээп алган. Ол хоойлулар хереглекчилерниң эрге-ажын камгалаар болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң удуртукчулары ону удуртулга болдурар ужурулуг.

3. МООН АЛГАШ КӨӨРГЕ...

Тываның хереглел кооперациязының ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң системазы кожууннарның хереглекчилер ниитилелдериниң составында кирип турар бүдүрүлгелерден тургустунган.

Маркетингиниң кол болгаш чугула айтырыгларының бирээзи — садып турар продуктузу, рыноктуң негелделеринге оң тааржыры.

Ниитиниң чемненилгезинде кирип ту и бөлүккө чарлыр: бодунуң бүдүрүлгелеринде бүдүрүп турары продуктулар (янзы-бүрү блюдо-лар) чемнер, кулинария кылыглары, суксуннар, чартык фабрика-каттар; садып алганы барааннар, кулинарлыг эде кылышкын чокка аш-чем үлетпүрүнүң адырларының продукциязы.

Ниитиниң чемненилгезиниң продукция бүрүзү тускай тодараттыгган характеристикаларлыг болур.

Кандыг-даа бүдүрүлгениң

ажыл-чорудулгазында кол черни продукция сайгарылгазы ээлеп турар. Бирээде, сайгарылганың актызы болза ол продукция бодунуң хереглекчилер тып алганын херечилеп турар. Ол продукцияның дузаны-биле чугула хереглел хандырттыган. Ийиде, бараанны сайгарып чорудары — чарыгдаттыгган акшаны чогуур орулгалы-биле кирип алырының кара чангыс хевир-дир.

Ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң саң-хөө байдалының диагностиказының көргүзүлгери кылдыр 2002 чылдың 9 айларында түннелдерни көргүзөргө мындыг болган: ниитиниң чемненилгезиниң саарылгазының өзүлдө хемчээлиниң темпизи 167,3 хуу, а бодунуң продукциязының талазы-биле — 173,1 хуу болганын шинчилелдер бадыткаан. Столоваяларда, ресторандарда, барларда болгаш өске-даа бүдүрүлгелерде үрмектеп садар бараан саарылгазы 16,7 хуу өскөн. Моон алгаш көөрге, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелери маркетинг талазы-биле ажылды ажыглавышаан, амгы үениң рынок байдалында чедишкенин ажылдап болурунуң аргалары бар. Ылангыя автотрассаларга, ажылдаар черлеринге, бажынарга болгаш аалчылар бажынарнының номерлеринге садыглап, ол ажылды делгемчидери чугула апарган.

Валерияна ЛИКТАН, хереглел кооперациязының Сибирь университетиниң аспирантызы.

СТОП болгаш АМЫДЫРАЛ

ДЕМДЕГЛЕП КААРЫ АРТЫК ЭВЕС

Чөөн-Хемчик кожунун бирги чери дээш февраль 23-ке тураскааткан боодалга маргылдаазы Хөндөргей суурга эрткен. 6 шак үргүлчүлүн чидиг демиселдин түннелинде Шемиден "Ак-Кара-Суг" команда 140 санны аткаш, тилсэн. 139 санны аткаш, ийги черни Хөндөргейниң "Чингирлэн" командасы алган, үшкү черде — Чадаананың үндүрүг инспекциясы. Маргылдааның тирикчилери болгаш эң сөөлгү чер алган Чадаананың баян чериниң командасыншаңналдарны тывыскаан. Бо маргылдааны Юрий Владимирович Монгуш деткип спонсорлаан.

Ол-ла хүн кожунун сумуларындан келген 8 команда 2 бөлүккө үстүп алгаш, дузалал школаның спорт залына хол

бөмбүүнге күжүн шенешкенер. Маргылдааны Хөндөргейниң спортчу оолдары деткип спонсорлааш, удуртуп эрттирген. Түннелинде 1-ги черни алган Хөндөргейниң 1-ги командасыншаңналды тывыскаан. 2-ги черни суурнуң 2-ги командасы ап, акша база школаның башкыларының белден алган. 3-кү черни алган искражылар акша шаңналынга төлептиг болган.

Демдеглексенчиг чүве — маргылдааларга хөй аныктар киржип, күжүн шенежип, көвей чонну дыштандырып, сонуургатканы болур. Бо ажилга Хөндөргейниң чагырга чериниң органиастыг ажилын демдеглек каары артык эвес.

Б.КАРА-ООЛ,
судья.

ДЕТКИРИНГЕ БҮЗҮРЕДИВИС

Суур бүрүзүнге байырлардар хүреш биле аът чарыжы чокка эртпес боор чүве. Мээң анык үемде Чаа-Суурга бүдүн өг-бүлелерден хөй мөгелер хүрежирин кайгап ханмас чордум. Оларның бирээзинге доктаап көөр бодалды мен. Тывада ады сурагжаан хоочун мөгелерниң одуруунда хүрежип чоруур чуржум Алик Комбуй-оолду бистиң өг-бүлевис хүндүлээр бис. Чаңчыл болган Наадымга чеде бергеш, Аликтин хүрежип үнүп кээрин четтикпейн манаар бис. Кажан ол онагларын чик октап алырга, черге дегбес өөрүп, октаттырып алырга, боттарывыс октаттырып алган ышкаш кылдыр хүлээп алыр турдуvus.

Чуржум оолдун тыва хүрешке чедишкенин өөренип көргөш, Адыларның өг-бүлезинин

мурнундан мындыг саналды кирип ор бис. Өөреникчилер аразында тыва хүреш сайзырап олары өөрүнчүг. Хоочун мөге Алексей Хомушка төрөөн чери — Чыраа-Бажында өөреникчилер аразында эгелзэн хүрежин деткивишаан, чангыс чер-чуртугларының хөй-адын көдүрүп чор, Өвүр кожунун өөреникчилериниң аразында Алик Комбуй-оолдун шаңналы дээш тыва хүрешти Чаа-Суурга бо чылдын май 1-де эрттирип көрзе деп саналды үндүрүп тур бис.

Чаа үеге чагырткаш, байырлардар, мөөрейлерни чок болган кижилерге тураскааткан боор, а кажан дириг чорда, чүге эрттирбес улус боор бис. Боданып көрээлинер, эргим чаа-сууржулар!

Чоокта чаа телевизорга хоочун мөге Доржу Казакинге ту-

раскааткан хүрешти көргөш, магадап ханмадым. Ол хире улуг назылыг бол, ажы-төлүн деткип, амгы үенин аныктарына чагысүмезин берип, шаңналдарын боду тыпсып турары чоргааранчыг чорду. Мөге Казакин акыйны дөзеп, чаагай үүлөден кылып көрзүвүссе.

Аликтин өг-бүлези, авазы, ачазының дөргүл-төрелдери, суму чагырыкчызы Василий Тюлюш, школа директору Максим Донгак, хүрежип чораан хоочун мөгелер, хостуг хүрештин тренери Олег Дамбажык, күш-культура башкызы Дмитрий Шарый-оол чон-биле сүмелешкеш, бо саналды дарый шиитпирлеп көөрүнерни диледивис.

Адыларның өг-бүлези.

Тыва хүреш

Бистиң республика-выста эң сайзыраан тыва хүрештин эге езулалы — девиг. А чогум бистер чүге девий берген бис? Бурунгуларывыс кайыын эгелеп, чүден үндезилээнил?

ДЕВИГ

Бо айтырыгның харызын тып, катап эрте-бурун шагже хая көрнүп, өөренир үе келген, харын мырынай эртип бар чор деп угаап, моун бижидим.

1970 чылдарның эгезинде мөгелер амгы үенин чараштыр, шын, тыважыды кеттинген мөгелеринге көөрдө, самдар көстүр-даа бол, девири шупту аңгы турду. 1972-76 чылдардан бээр девиривис "моолчуй" берген. Ынчан эзир, дээдиген, хартыга, сааскан, бора-хөкпеш дээш, куштарның агаарга канчаар ужарын дөмейлештирип өөредип, чангыс аайлап турган үелер.

Амгы мөгелеривис чер-делегейге Тывазын алдаржыдып, хүрештерге чараштыр даараан хеп-сынныг, боттарын бүдүштүг ап билир, хүлер-хүлер эът-ханныг апарганы көрүкчүнүн, аарыкчынын, чоннуң чоргааралы, дээрде чайнаан сылдыстары деп бодаптарга, сеткил таалап ханып турар. "Дузу" четпейн турар чүевис — девиг.

Девиг — черлик болгаш азырал дириг амытаннарның төрүмелинден бүдүштерин, шимчээшкенин өттүнген мөгелерниң сам оюну. Өттүнер-ле дээш, кайы хамаанчок эгелевес. Баштай мөгениң дурт-сынын, даштыкы хевирин, эът-ханын шилип, кайы амытанның шимчээшкенинге тааржып болурун шинчээчи билдигилер шаандан баш бурунгаар көрүп берип, айтып, сүмелеп чораан. А ынчаарга чүмелерни өттүп, девиг чорааныл? Эзир, хартыга, хөкпеш, хараачыгай база ол ышкаш союп четкеш, бодунуң чемижин

тудуп алган чыланны, парны, адыгны, улуну безин өттүп, "ол амытаннын дүрзү-түрүн тырттынып тур мен" дээрзин мөгелер тода көргүзүп чораан.

Эзир куш ужарда, делгем дээринге чалгыннарны дорт херипкеш, шөлзөн, ол-бо талаларын хайгаарап каап, кезек болгаш чалгыннарны оожум өрүкүду шимчеткилеп, адаанда черже оваарымчалыг көрүп каап ужар. Эзирин шимчээшкенин узун, делгем, тырың көрүштүг эът-ханныг оолдарга тааржыр. Эрткен 100 чылдың ТАР мөгези Донгак Дарыжык Буга оглу "чараш девигниң" шаңналын хөй удаа алган. Ону "Девиир Дарыжык", кысказы-биле "Девиир" дидип, чон ынчаар алдаржыдып шолалаан. Хөй мөгелер индир чедир девиг дооскаш, дедир кээп олуттап турда, Дарыжык чаа-ла шөл ортузунда бар чыдар. Чон чарашсынып, адыш часкай бээр турган, оон дензизи 126 кг.

— Ынчан бичии оол турган мен. 1948 чылдың чайынында 8 кожунунуң наадымын Чадаанага көрдүм. Дарыжык Донгакты хүрештирбейн, чон мурнунга анаа чарлап, долгандыр девикеш, шаңналды берип каар чорду. Эзулуг уязындан ужуп үнген эзирниң хевирни кизи караанга көстүп келир. А аъттардан Чалбак-Хараганның Калчан-Шилгизи эрткен. Ынчан Калчан-Шилги 20 харлыг. Чылган чон "ам черле хеймери болганы ол, дыштангай хөөкүй" дидип турган. Бо бир төөгүлүг чорук ийин — деп, хоочун бижикчи Чаң-оол Дозур-оолович Ондар меңээ сактып чугаалап оор чүве.

Амгы шыырак мөгелеривис

Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш шын белегкенип алыр болза, оларга эң тааржыр девиг — эзирниң.

Хартыга. Бо куш эрес, кашпагай, шимчээшкенин кончуг дүрген. Эң ылаңгыя бодунуң чемижин тудуп аар деп барганда, дам баар. Хартыга кашпагай-даа болза, оон шимчээшкенин девигте дүрген көргүспес, шын базымнарындан кол хамааржыр. Өрү алзы бедидир, дүрген, хирт кылдыр шурап каап чоруур.

Хөкпеш. Адаарга безин силерге билдингир. Чик килдиг, чолдак мага-боттук оолдарга тааржыр. Буттарын олуй-солуй тепсевишаан, холдарын шын далбаңнадырындан чараш хевир кирер.

Хараачыгай. Ужуп үнүп бар чорааш, баштай чалгыннарны аткаар хере кааптар. Чоорту дүргедеп далбаңнаткылаар. Чамдыкта бедип алгаш, чалгыннарны чараштыр чайып ойнай бээр.

Сөөлгү үеде чаа назы чедип оор оолдардан узун, шилгедек мөгелер хөй, оларга дыка таарымчалыг. Шын күүседирге, эзулуг чараш. Хоочун мөгелерден, кырганнардан билгеним азырал эвес куштар бо. Думчуунуң суун сы тудуп өстүрген малдарывыстан шаанда мөгелер чүну өттүп девикенил? Буга. Бустай бергенде, ийи карактары чидидир көрүп алган, черниң довураан каскаш октагылаар. Улаштыр кылаштааш, кожа аалдың бугазына четкеш, бустап-бустап, черин казып, "күжүвүстү көржүптээли" дээн ышкаш бир талазында ийлендир туруп алган, карактары кыза берген көрүп тургулаар. Буга девигин күүсеткен мөге баштай чангыс черге туруп алгаш, чер касканын өттүне каапкаш, улаштыр херик, чавысымаар түрлүг базымнарны кылбышаан, холдарының шимчээшкенин ийи-чангыс өрүкүду ховар болур. Буганың түрүн черле салып болбас, колдуунда кылаштап күүседир. Чоон моюн, дөңмектерлиг, тырың эът-ханныг, доора калбак мөгелерге тааржыр. Сагыштаалап көрүнер: бир эвес арган куу оол буга өттүп үнүп келген дийик, ужурун билер улус ону чүү деп көөрүл?

Буга девиинден еске азырал амытаннар өттүнген девиг дынамаан кизи болдум. Аяныг таптыг кылыр болза, тевениң база туруп болгу дег. Артканарын еске эш-өөрлер, мөгелер төөгүп, немей бээр боор.

МӨГЕ

САЛЫКЧЫЛАРЫНГА

Мөге салыкчылары мөгениң адын адавышаан, мөгелер олудунуң мурнунга кээп, 5-7 хире кулаш черге тура дүжүп, холун көдүрүп алгаш, кый дээр. Үлүүнде мөгези чоокшулап кээрге, буттарын бичи хере баскаш, холдарының адыштар иштин дискек карактарының үстүнге салып, баскактандыра аарак сөгедей туруп алыр. Шошкуй аарак келген мөгези, бир эвес салыкчызы оң талакы экти-биле уткуп турар болза, салыкчының оң эктинге солагай холун салгаш, оң холун көдүргүлөп, улуг базым кылбайн, менди-байыр кылыр. Улаштыр салыкчыларның оң эктинге солагай холун оң холу-биле солуй салып эргилбишаан, солагай холунуң менди-байырын кылыр. Ол хевээр долганмышаан, салыкчызының солагай эктинге ийи холдап даянып алгаш, эжин манаар.

Солагай талазы-биле уткаан салыкчы турда, оон солагай эктинге оң холун салып, менди-байыр эзулааш, эгинде холун солагай-биле солааш, улаштыр долганып чоруй, оң эктинге ийи холдап, даянып дыштанып, удурланькчызын манаар. Салыкчылар мөгелерни манадып тургузуп алгаш, ат-алдар чергезин, кайыын келгенинден эгелзеш, каш шүүлгенинден бээр чонга үн салып таныштырар. Мөгелерниң бөрттерин салыкчылар хүлээп ап, иштинче хол суккаш, бодунуң эгин денинге чедир көдүргөш, хостуг холун индир, тукче девиг эзузун кылган соонда, мөге салыкчылары дүрген сүмележип, хостуг, көрүштүг черге чалап, холдарын тудуштуруп, содакшудактарының шын-меге баглаанын хынап көргөш, хүрежин эгелзээр. Октаан мөге бодунуң эзулалын кылгаш, бөргүн ап, тукче девиг чоруй баар. Октатканы салыкчызындан бөргүн алгаш, хүрежи эштериниң аразынче кеттиниң чоруптар.

Бо үстүнде мөге салыкчыларына хамаарышкан чүүлдү номчуурга, солун эвес, а херек кырында мөгелеривис салыкчылары (секундантылар) эң кудуку черде. Бо хүнде көрүкчүлөргө, аарыкчыларга салыкчыларның талазындан чараш эвес көстүр чүүлдөр: дырышкак тоннар, чинге баглар дег курларлыг маңажып турары. Мөгезинин бөргүн шын тудар харык чок, кээп уяр четкен бодунуң бөр-

гүн эде-хере туткан, чайзырап ажаанзырап турары. Дырышкак бөрт, тоннуг хирезинде кажыктааштыг болуру. Чалаан мөгезин мөгелер аразында турупкан, алгырып кый дээри. Хүрежип эгелзэн мөгениң чазыныче часкап каап турары — шуут шын эвес.

МӨГЕНИ ЧАЛАП КЫЙ ДЭЭР СӨСТЕР

Чогум шаанда баштайгы онаг "үзүүргедиг" болур. Чижээ: бо чаңчыл-Моолдун-ценгел тываларында ам бо хүнөрге чедир арткан, баштай адын адаттырып шөлче үнүп келген мөгеге өске бир шыырак мөге таварыштырбас. Кыдыындан бир орган көрүкчүнү мөге салыкчызы эккелгеш, хүрештире кааптар. Ону үзүүргедиг дээр. База бир онзагай хевир — улуг ат-алдарлыг мөге удурланькчызын боду шилип алыры биске шагда база турган.

Ийи дугаар салыгдан эгелзеш, адын адап, мөгениң ат-алдарын алгавышаан, дараазында хевирлиг кыйгыларны салыр.

— Оой! Кечим шайны кезе тудар, улдуң шайны уу тудар, хеминиң кежинге хеме дег, турлааның артынга турар дег, чолдак бол, чонунуң аразына чоргаарал, мөге Хааржаканың онаан эккелиңээр!!!

— 64-түн чирин дуглаан, адан чүүгүн аар дивес, девий бээрге эзир ышкаш, тевер, долгаар, шүүргедээр, тергийннерниң дээрзизи Арзылан Чамыяңның онаан дүргедидеңер!!!

— Чамбы дипти кайгаткан, чарынныгның адаанга дүшпезен, тыва чонун алдаржыдып, дыңгылдайны чалгын кылгаш, делегейни дескиндир, девиг-девиң шүүлгүлээр Чаан мөге Аястың онаан чалап туруу!!!

— Хүмүш-Мөге тоолунда, Хүлер-оглу "Хүрежинде", Дээк-Мөге дээринде, Делгер-оглу "Хүрежинде" девиг-самнап чоруп оор, ээй!!!

— Халып кирип балдырлаптар, дедир халааш, тева кааптар, караш дээштин, буттай кааптар Хартыга мөге Каптагайның онаан чоокшуладынар!!!

Тыва аас чогаал нептеренгей үе-дир. Кыйгы сөстөрни моон ынай сайзырадып ап болур. Ынчангаш девиг — хүрештин шаандан дээди хүлээлгелиг кылдыныг-күүседии деп чүвени утпайн көрүнер, эргим хүндүлүг мөгелер.

Кызыл-оол МОНГУШ,
спорт мастери.
Суг-Аксы суур.

Уран чүүлдүн кижилери

ЧҮГЕ-ДАА САЛЫМНЫГ

Шаандан бээр ыр-шоорга алгаткан бажы бедик Бай-Тайганың Көп-Сөөк ус-шевер кижилери-биле ады алгаан бүгүдөгө билдингир чер болгай. Ол онзагай бүдүштүг, талантылыг улустун бирээзи — Владимир Салчак. Бо дээрге кылып билбес чүвези чок деп хөөрөм чокка чугаалап болур кайгамчыктыг шевер, чогаадыкчы, тывынгыр бодалдарлыг кижиге. Даш чонар, дарганнаар, өнүгү демир аймаан шуткуп, кудуп, хээлеп тургаш, тыва улустун эдилелдерин, кыс кижилериниң каасталга херекселдерин, өгнүг бүгү дерилгезин, бызаанчыны болгаш өске-даа чүүлдерни кылып. Оон аңгыда бызаанчыга, баянга ойнаарына мергежилдиг, ынчангаш аңзы-бүрү денелдин көрүлдериңге хөй удаа киржип, шааннадып келген. Шүлүк бижириңге, аялга чогаадырыңга күжүн шенеп чоруур. Ол ышкак тыва, хостуг хөрөштерге хандыкшылдыг, республикадан дашкаар маргылдааларга безин киржип чораан. Айт спортунга ынак, чүгүрүк айттары боду ажаап өстүрүп, маргылдааларга кириштирип келген.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Владимир Шөмбүлович Салчакка чоокта чаа ужурашкаш, оң чогаадыкчы ажил-чорудулгасынга хамаарышкан чугааны кылдым.

Тыва улустун эрте-бурунгу культуразын, тодаргайлаарга, чаңчылдарын, езулалдарын, кадыг эдилелдерни, дериг-херекселдерни ажылгап, оларны чүңү-биле кылып, канчаар каастап чораанын өөренип алып дээш улуг ажылды кылганын ол тайылбырлады. Кандыг-даа хевириниң уран чүүлү, чогаал оон ужурашкан болганда, бодунун чогаадыкчы ажил-чорудулгасынга ону ажылгаар, улам сайзырадыр сорулганы салгаш, ынаар кичээгейни угландырган. Түрк дылдыг улустарның культуразын база өөренип көргөн кижиге болду. Эрткен төөгүнү шингээди алып дээш анык назыным эрткен деп, ойнай-сылдай чугаалады.

Колдуунда уттундурган тыва улустун дарганнаар, мөңгүндөн, чөстөн, холадан болгаш өске-даа өнүгү демир аймаандан, ыштан эдилелдер, дериг-херекселдер кылып уран чүүлдү шингээди алып, сайзырадыр дээш В. Салчак эжи ус-шевер Сергей Кочаа-биле кады каш чыл мурнунда ажилдап кирген улус болду. Дарганнаар, өнүгү демир аймаандан чүве кылып хоочун кижиге сураглаарга, ол чооктан тывылбаан. Барыын-Хемчиктин Акта Мөңгүн-Дарган дээр шолалыг шевер дарганы дыңнааш, сураглап чөдө бээрге, Шыдараа Ооржак сундулуг оолдарны чылы-биле хүлээп алган. Дарганнаарынын,

демир шуткуурунун, хээлээриниң, ыш чазарының чажыттарын оон өөренип ап, бо талазы-биле хөй чүүлдерге өөренип мергежээр. Ынчангаш буянныг башкызынга өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар. Моон эгелээш дарганнаарыңга, өнүгү демир аймаандан аңзы-бүрү эдилелдерни кылырыңга В. Салчак хандыкшаан, ынак херээ болу берген. Демир-биле ажилдаары хөй күш үнер, билиг негеттинер. Кандыг демирни шилип алыры, оон шынарын билири, ону изидери, канчаар таптап белеткээри, ылангыя кадыра-ры тускай техно-

В. Ш. Салчак бодунун кылганы бызаанчызы-биле.

логиялыг, ол дээрге улуг эртем-дир деп, ол чугаалаар. Эки шынарлыг демирден көрүнчүктелдир кылаңнап турар бижекти, мөңгүндөн, чөстөн, холадан болгаш өске-даа өнүгү демир аймаандан чүстүктөр, өөктөр, сыргалар, илчирбелер, чүген, чулар белдирлери, эзер базыткыштары, оттук, бижек, дерги каасталгалары угулзаларны болгаш өске-даа нарын ажилдарны кылып турарын тайылбырлады. Өнүгү демирни шуткууру, оон каасталгаларын кылып талазы-биле бурят шеверлерни элээн мурнай берген бис деп, Владимир Шөмбүлович чугаалап олурду.

Ус-шевер мастер-биле хөөрежип олургаш, нарын ус-шевер ажилдарны кылып билир дыка хөй мергежилдиг, чүге-даа салым-чаянныг кижиге дээрзинге бүзүрөп магададым. Тыва эзерни кылырын чижекке кирип көрээли. Эзер чазар хадын ышты дилеп, шилип алыры, кургадыры, чазары, будууру, оон базыткыжын, төрөпчизин, тепсезин, колунун, чиримин, эзеңгизин, дергизин кылыры дээш-ле баар. Эзерни дериринге алгы-кеш, пөс, дүк, мөңгүн, демир, сөөк болгаш өске-даа чүүлдер херек. Бо бүгүнүң канчаар кылырының аргаларын билип албас болза, ажилдык шынары чедимчелиг болбас. Владимир Шөмбүлович эзер кылырынын бүгү мергежилин шингээди алган кайгамчыктыг ус-шевер кижиге хамааржыр. Ынчангаш оон кылган эзериниң шынары эки.

Чонар-даш чазар уран чүүлүн сайзырадырынче доктаамал кичээгейни салып, чаа угланышкынын чогаадыкчы езу-биле ажилдап туру мен деп, ол меңээ чугаалады. Аңгы-аңгы өңнерлиг чеди миллиметр хире чуга чонар-даштан долгандыр хемчээли 35 сантиметр, бедиге база ол хире сарыг шажынга

тураскааткан өгнү сөөлгү үедө кылып дооскан. Ында сарыг шажынның кол-кол философиязының утказын, сүлдө демдектерин сиилбирлээн. Ол дээрге чаа арга-метод-биле кылган ханы уткалыг чогаал. Хөй чылдарның дургузунда даш чонуп келгеш, тыва улустун эрте-бурунгу аңмең дүрзү-хевиринден эгелеп алган чазаныр уран чүүл культуразын чаа хевирже шилчүткеним ол деп, Владимир Шөмбүлович айткаш, аңаа хамаарыштыр тайылбырны база берди.

Чүге-даа салым-чаянныг кижиниң чогаадыкчы ажил-чорудулгасы-биле таныжарга, солун-даа, өөредиглиг-даа чорду. Ол бодунун хөй мергежилин, байлак арга-дуржулганын анык салгалга дамчыдып бээр дээш сарыгы салып, Кызыл-Даг ортумак школазының өөреникчилерин, Ак-Довурактын №3 профтехучилищенин Кызыл-Дага салбырының сургуулдарын даш чонарынга, дарганнаарының херээнге, чазанырынга өөредип турар.

Даштыкы болгаш чурттуң журналистери, туристери В. Ш. Салчактын чогаадыкчы ажил-чорудулгасы-биле таныжар дээш бо-ла келирлер. Оларга тыва улустун бурунгу, амгы культуразын, уран чүүлүн күзөлдө-биле чугаалап берип, бодунун канчаар ажилдап, чүңү кылып турарын таныштырып келген. Ол ышкак келген аалчыларны Бай-Тайганың каас-чараш бойдус чурумалдыг черлеринге чедирип, дыштандырып турар. Ус-шевер мастер Владимир Шөмбүловичиниң чогаадыкчы ажилының дугайында материалдар даштыкы болгаш чурттуң журналдарына, солуннарынга эвээш эвес үнгөн. Ынчангаш ол билдингир ус-шевер болуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнун тырттырган чуруу.

“Тываэнерго” ААН парлалга секретарының албан-дужаалыңга ажилдаар күзөлдиглерге конкурс чарлап тур.

Кол негелделери:

- дээди тускай эртемниг болур,
- журналистика азы реклама талазы-биле 3 чылдан эвээш эвес ажил стажтыг,
- парлалга секретары ажилга 3 чылдан эвээш эвес ажил стажтыг болур. Конкурс дугайында долу медээни 96-2-66 телефонну дамчыштыр алып. Конкурса киржир чагыгларны 2003 чылдың март 12-ге чедир хүлээп алып.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим ынак аваыс, кырган-аваыс Салчак Чанзановна ПАВУ март 6-да 79 харлаар. Аваыс республика школаларыңга 40 ажыг чыл ажылдааш, хөй санныг бичи чаштарны үжүк-бижикке өөреткен, үре-түннелдиг ажылы дээш Күш-ажылдың Кызыл Тук, В. И. Ленинниң 100 харлааны, “Күш-ажылдың хоочуну” медальдар болгаш “Улус өөредилгезиниң тергиини” хөрөк демдээ-биле, Хүндүлөл бижиктер болгаш өске-даа шаанналар-биле шааннаткан. Аваыс 5 ажы-төлүн ачаыс Сергей Сундуевич-биле кады дээди эртем-билигте чедирип кижизиткен. Олар 11 уйнуктарның база оларның 8 ажы-төлүнүн чымчак сеткилдиг, чылыг сөстүг энерелдиг кырган-авазы, кырган-ачазы.

Аваыс аажок шевер: даараныр, аргыттынар, ачаыс чазаныр, аңнаар, кылбас-тутпас чүвези чок, оларның буянныг бажыны үнген-кирген чонуг, холу чөмзиг, изиг шайлыг, чугаа-домактыг, төрөлдериңге дөңмөк. Бо хүннерге чедир сад-дачазыңга ногаа-чимисти өстүрүп, бистерге чөлөңгиш бооп чоруурлар. Эргим аваыска, кырган-аваыска төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, өөрүшкүнү, узун назынны күзөлдөтүп.

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээ-кеңнээттери, уйнуктарыңдан.

***

Бистиң ынак ачаыс Омак Казаракович ООРЖАК март 6-да 40 харлаар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачаыска бүгү-ле эки чүүлдерни күзөлдөтүп.

Чуртталганын солун кылдыр Чурттап чор сен, ынак ачай. Күзөлдө-соруун бүдүп чорзун, Хүлүмзүрүүн чайнап чорзун. Кезээ шагда шак-ла мындыг Хөлүгү чору, сергек чору, Ажы-төлүн аразыңга Ам-даа хөй чыл чурттап чору!

Өөнүң ишти, уругларыңдан.

***

Мээң ынак авам, кат-ием Валентина Хомушкеевна СААЯ Эрги-Барлык ортумак школазында өөредилге эргелекчилеп, орус дыл башкылап ажилдап чоруур. Ол дөрт уругнун, бир уйнуктун энерелдиг авазы, кырган-авазы.

Авамга, кат-иемге Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү Март 8-ти таварыштыр байыр чедирип, амыдырал-чуртталгасыңга аас-кежикти, ажил-ижинге чедиш-киннерни, узун назынны, кежик-чолду сеткиливис ханызыңдан күзөлдөтүп.

Уруу Айва, күдээзи Адыгжыдан.

Таспай Өдөрбеевич СААЯ

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, культураның алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, “Тос-Дээр” хамнар ниитилелиниң хамы март 3-те үр арааш мөчээни.

Ол 1933 чылдың сентябрь 10-да Чөөн-Хемчик кожунунун Баян-Дугай деп черге хөй ажы-төлдүг араттык өг-бүлөзине төрүттүнген. Кызылдың садыг училищезин дооскаш, садыг шугумунга, комсомол ажылынга болгаш көдээниң культура одаг төптөринге үр чылдарда ажилдап чораан. Ажылыңга шудургу, биче сеткилдиг,

эш-өөрүрөк, сагыш човангыр. Эживис “Күш-ажылчы шыл-гарал”, “Ленинчи юбилей” медальдар болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун хүндүлүг бижиги-биле шааннаткан.

Ол — уруглар чогаалчызы, көвей шүлүктөр номнарының автору. Сөөлгү ному “Адыг огул” 2002 чылда үнгөн.

Тываның Чогаалчылар эвилели Т.Ө.Сааяның элекке мөчээни-биле оон төрөлдериңге болгаш чоок кижилериңге ханы кажыыдалын илередип тур.

Тываның Чогаалчылар эвилели, эш-өөрү.

“Шын” солунну дамчыштыр

Бистиң ынак огулус, күдээвис Кызыл кожунунун иштиги херектер килдизиниң улуг оперативтиг төлээзи, милицияның капитаны, өөнү иштинин идегелдиг эжи, ийи уруунун ынак адазы, дөргүл-төрөлдериңниң быжыг чөлөңгижи, дунмазы, акызы, чөстөзи **Каадыр Маадыр-оолович ОЙДУП** февраль 22-ниң хүнүндө албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, озал-ондакка таварышкаш, чырык өртемчейден болгаш бистерден кезээ мөңгөдө чарлып чоруткан.

Сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының, Кызыл кожунунун иштиги херектер, өөредилге килдизиниң коллективтеринге, кожунунун Төлээлекчилер хуралыңга, чагырга черинге, суд, прокуратура органнарыңга база хөй санныг дөргүл-төрөлдериңиске, ажыг-шүжүүвүстү үлөжип келген бүгү чонувуска четтиргенисти чүрээвисти ханызыңдан илередип, черге чедир мөгейип оравысты “Шын” солунну дамчыштыр илереттис.

Өөнүң ишти, уруглары, авазы, каты, кат-иези.

Бай-Тайга кожун чагыргазы, кожунунун Төлээлекчилер хуралы кожун чагыргазының даргазы Дугар-оол Шожал-Даржааевич Хертектиң ачазы күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг ажилдакчызы

Шожал-Даржаа Надын-Хөөевич ХЕРТЕКТИҢ

78 харлап бар чорааш мөчээни-биле оон уругларыңга, дөргүл-төрөлдериңге, чоок кижилериңге улуг ханы кажыыдалды илергейдедис.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазар болгаш “Шын” солун редакциязының коллективни.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдиз — 1-03-88, чагаа килдиз — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдиз — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейи барганда, дараазында телефонче долгаар:

3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлан 2 ама.

Тираж 8285. Чагыг 27.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгаларының чорудулгасынга контроль болгаш бүртүктелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитетиниң типографиязыңга парлан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.